

ארכיון ההנצחה האוסטרלי

דב גביש

הצבא האוסטרלי פעל בארץ-ישראל בשתי מלחמות-העולם. במלחמת העולם הראשונה שירתו בארץ יחידות פרשים, אוויר והנדסה, ובמלחמת-העולם השנייה שירתו בארץ יחידות אוסטרליות רבות, של חיל-רגלים בעיקר, במיוחד בשנים 1941-1942, בעת הפלישה לסוריה. זמסמכים והפרסומים האוסטרליים, הצבאיים והפרטיים, שהופקדו למשמרת רשמית, אצורים בארכיון שהוא אגף במוזיאון הלאומי, שהוקם להנצחת חללי המלחמות האוסטרליים. יד ההנצחה לחללים האוסטרליים, שנפלו במלחמות ברחבי העולם, כוללת אתר זכרון, מוזיאון, ספרייה ומרכז מחקר. הוגה תוכנית ההנצחה ויוזם הקמת המוזיאון היה העיתונאי הצבאי הרשמי צ'רלס בין (C.E.W. Bean). כבר בשנת 1915 הוא שם לב לכך שהחיילים בגליפולי אוספים מזכרות מלחמה. בתחילת 1916 נודע לו שמשרד המלחמה הבריטי נענה לבקשת הקנדים לשמור לעצמם את יומני הקרב של היחידות הקנדיות. כאשר שמע אפוא, בשנת 1917, את בקשתם של החיילים האוסטרליים להנציח את זכרם של החללים הרבים, הבשיל בו הרעיון להגיש הצעה להקמתו של מוזיאון הנצחה לאומי. מפקדת הצבא קיבלה במאי 1917 את אישורה של ממשלת אוסטרליה להקצות משאבים להנצחה, וגם הבריטים נענו ברצון לבקשה להעביר לידי האוסטרלים את העתקי מסמכיהם הצבאיים, בתנאי שיועברו לידי יחידה המיומנת לטפל בחומר היסטורי. לשם-כך הקימו האוסטרלים בלונדון מדור מיוחד להיסטוריה צבאית של החיל האימפריאלי האוסטרלי, כפי שנקרא אז, Australian Imperial Force. עוד במהלך המלחמה התקבץ צוות של מומחים מתחומים רבים, והוחל בעבודת איסוף, שחזור, צילום וציור בכל זירות הקרב. בראש החוליה ההיסטורית בארץ-ישראל הועמד קפטיין ה' גאלט (Henri S. Gullett), ומשרדו היה

* הביקור בארכיון ההנצחה נערך באמצעות מלגת סיוע של מרכז המחקר בארכיון האוסטרלי, שהוענקה לי כדי לחקור את פעולתה של פלוגת המודדים האוסטרלית, שעשתה בארץ-ישראל בעת הפלישה לסוריה בשנת 1941. הביקור התאפשר הודות לסיועם של המחלקה לגיאוגרפיה והפקולטה למדעי-החברה באוניברסיטה העברית, של יד יצחק בן-צבי ושל עמיתי פרופ' רות קרק וד"ר רן אהרונסון. המפתחות והקטלוגים שהועתקו בארכיון האוסטרלי מופקדים בארכיון יד יצחק בן-צבי. כתובת מרכז המחקר בארכיון ההנצחה: Australian War Memorial, Research Centre, GPO Box 345, Canberra, ACT 2601, Australia



מוזיאון המלחמה
האוסטרלי, קנברה

בקהיר. לאחר המלחמה היה בין העורך הראשי של ההיסטוריה האוסטרלית הרשמית של מלחמת-
העולם הראשונה, *The Official History of Australia in the War of 1914-1918*, וגאלט כתב את
הכרך השביעי בסדרה *The A.I.F. in Sinai and Palestine*. גאלט התמנה באותה עת לתפקיד מנהל
מוזיאון ההנצחה האוסטרלי, והוא היה מנהלו הראשון.

לאחר המלחמה אישרה הממשלה האוסטרלית את התוכנית להקמתו של המוזיאון במבנה
מונומנטלי בעיר הבירה הפדרלית קנברה, שהיתה רק בשלבי הקמה ראשוניים. בשנת 1925 התקבל
חוק שבעקבותיו החל תכנון המבנה.¹ אבן-הפינה הונחה בשנת 1929, ביום האנזק;² הבנייה החלה
בשנת 1934; והמבנה נחנך בשנת 1941, ב-11 בנובמבר – יום הזכרון הרשמי, שהוא יום שבייתת-
הנשק של מלחמת-העולם הראשונה. כאשר נחנך המוזיאון כבר היה העולם נתון בעיצומה של
מלחמת-העולם השנייה. הממשלה החליטה בפברואר 1941 שהמוזיאון יוקדש גם לזכר חללי
מלחמת-העולם השנייה, ומאז הוא היה לאתר ההנצחה האוסטרלי לחללי כל המלחמות, ממלחמת

1 שישים ותשע הצעות הוגשו לשיפוט, וכולן נדחו. אבל שניים מהארכיטקטים, קראסט (John Crust) וסודרסטין
(Emil Sodersteen), נתבקשו להגיש הצעה מתוקנת משותפת, המבוססת על תוכניתו של סודרסטין.
הארכיטקט הציע מבנה בסגנון ביזנטי מרשים בכבודו, שיש בו יסודות ארכיטקטוניים ניארוקלאסיים של
סימטריה מונומנטלית ואופי מזרח-תיכוני בולט, המזכירים את מוזיאון רוקפלר וארמון הנציב בירושלים.
2 יום האנו"ק – 25 באפריל, הוא יום החג הלאומי האוסטרלי לציון המועד בו נחתו חיילי אוסטרליה וניו-זילנד
(Australia and New Zealand Corps) בחוף גליפולי בשנת 1915, כימי מלחמת העולם הראשונה.

סודן בשנת 1885 ומלחמת הבורים, ועד לאחרונה שבהן, מלחמת וייטנאם. בחוק שהתקבל בשנת 1980 נקבעו תפקידיו של המוסד: על-יסוד עקרון הנצחת זכרם של חללי המלחמות, המוסד נועד להעמיק את המודעות הציבורית להיסטוריה הצבאית האוסטרלית, יפתח את האוסף הלאומי של חומר היסטורי-צבאי, יעודד תצוגות, ינחה מחקרים בהיסטוריה הצבאית האוסטרלית, ויפיץ ברבים מידע. דגש מיוחד הושם על הפן החינוכי – המוזיאון יחשוף בפני הציבור חומר על נושאים שנויים במחלוקת, הקשורים במעורבות הצבאית האוסטרלית במלחמות רחוקות ובהשלכותיה של מעורבות זאת על החברה באוסטרליה.

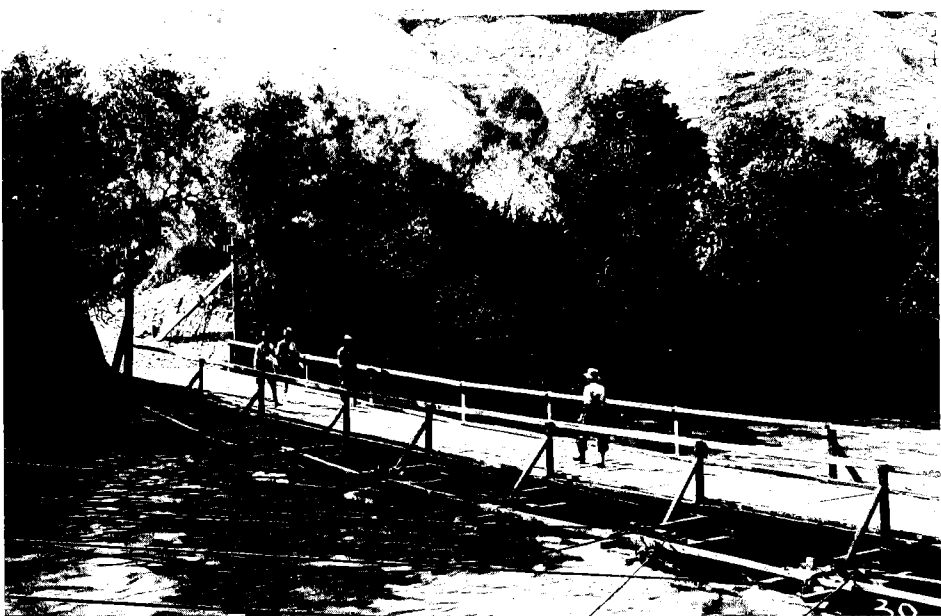
המוזיאון בנוי בהתאם לשלושת ייעודיו: הנצחה, תצוגה וארכיון צבאי, וככל חלק מחלקיו יש מקום של כבוד לארץ-ישראל. במרכזו של האתר נמצאת חצר זכרון פתוחה, ובה אבוקת-תמיד ובריכת-השתקפות המוליכות אל היכל הזכרון, המקורה בכיפה המתנשאת לגובה 24 מ'. החצר בנויה בצורת סטיו (cloister). לאורכה, משני צדיה, משוכים מעברים מקומרים – ארקדות – שאגפם הפתוח אל החצר קרוע בסגנון מזרחי של חלונות קשתיים. אחד הפתחים הללו מוקדש לזירת ארץ-ישראל. קירות הארקדות הם 'לוחות הכבוד'. הם עשויים ברונזה וחקוקים עליהם שמות כל החללים האוסטרליים לפי יחידותיהם.

אולמות המוזיאון מוקדשים לתצוגות; כל אולם מוקדש לזירת קרב אחת. ארץ-ישראל מוצגת בארבעה אולמות: האולם השני במוזיאון, לאחר אולם גליפולי, מוקדש לארץ-ישראל ולסיני בשנים 1918-1916; אולם אחר מוקדש לזירת המזרח-התיכון בשנים 1940-1942; על קירות אולם האווירייה תלויות תמונות צבע מוגדלות, שצולמו בארץ-ישראל במלחמת-העולם הראשונה על-ידי פרנק הארלי, הצלם הצבאי הרשמי האוסטרלי הראשון. האולם הרביעי הוא 'היכל הגבורה'. בקירו נקבע אחד המוצגים החשובים ביותר במוזיאון, הוא פסיפס של כנסייה מהמאה השישית, אשר נעקר ממקומו באתר עין-הבשור בדרום הארץ, במלחמת-העולם הראשונה. האוסטרלים, שארצם חשוכת ארכיאולוגיה, מתייחסים אל הפסיפס כאל שלל-מלחמה יקר-ערך.

התצוגה באולמות הינה עשירה, בהירה ומאופקת; מוצגות מזכרות קרב ותבניות תלת-ממדיות בצורת דיורמות מאירות-עיניים של אתרי קרבות ומראות נוף אופייניים. בשנת 1982 הוקם בתוך הארכיון מרכז מחקר, לניצול החומר הארכיוני הרב. המרכז מחולק לשלוש יחידות: (א) מדור חזותי-קולי; (ב) מדור דברי דפוס ואוספים מיוחדים; (ג) מדור כתובים שאינם בדפוס. בכל אחד ממדורים אלה ניתן למצוא חומר הנוגע לארץ-ישראל.

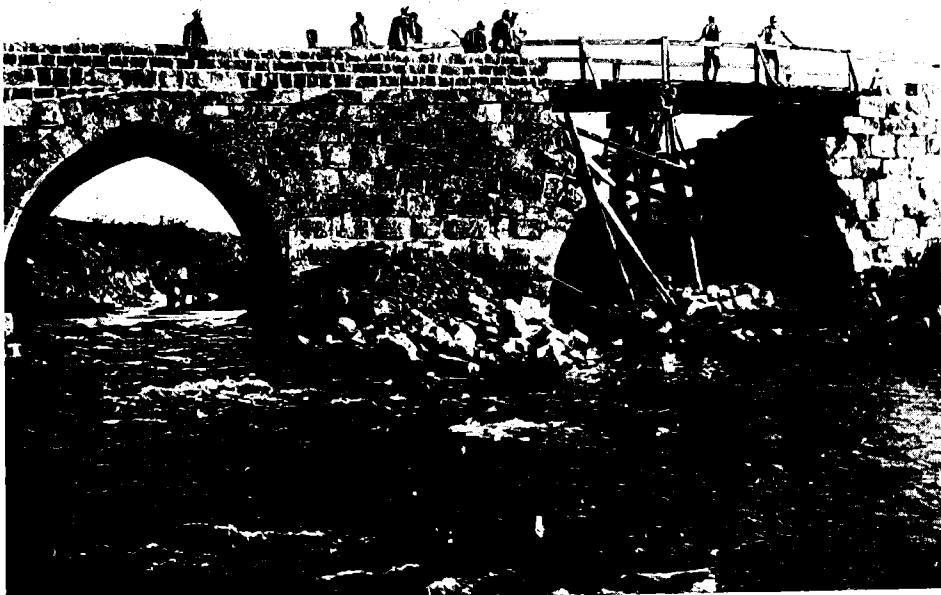
א. המדור החזותי-הקולי: עיקר החומר על ארץ-ישראל במדור זה הוא אוסף אלפי התצלומים שצולמו בארץ במלחמת-העולם הראשונה. באותה מלחמה נשאו החיילים מצלמות ללא מורא הצנזורה. רוב התצלומים נמצאים בארכיון בכמה עותקים, והם ערוכים בשתי קבוצות: לפי מספורם הקטלוגי השוטף ולפי נושאים. התצלומים קוטלגו בשלושה סדרים:

1. קבצים הערוכים, ככל הנראה, לפי סדר הגעתם של התצלומים אל הארכיון. תצלומי מלחמת העולם הראשונה מהארץ נמצאים בקבצים A, B, C, H, J, K. קובץ B מוקדש כולו לארץ-ישראל, סיני וסוריה. תצלומי ארץ-ישראל, הרשומים בקבצים האחרים, פזורים באופן שקשה ביותר לאתרם בלא מפתח. התצלומים בקובץ K הם העתק של התצלומים הנמצאים ב-Imperial War Museum בלונדון. כל כותר בקובץ זה מתאר את הצילום ואת מקורו.



גשר צבאי מעל הירדן,
הוקם במהלך פשיטת
כוחות אלנבי לעבר-
הירדן (מארס 1918)

תיקון גשר בנות-יעקב,
לאחר שפוצץ על-ידי
התורכים בעת נסיגתם
(ספטמבר 1918)



2. מפתח נושאי, שכו אוגדו התצלומים באוגדנים לפי נושאים צבאיים המשקפים גם נושאים מינהליים ואזרחיים.

173 3. כרטסת יישובים. התצלומים מוינו ונרשמו בכרטסת לפי שמות מקומות, על-סמך הידע או הזכרון של המפקדים ועל-סמך הבנתם של אנשי הארכיון.

רשימות התצלומים שאותרו בקבצים, במפתח הנושאי ובכרטסת צולמו והובאו לכאן. כן נמצאים במדור זה צילומים שצולמו בארץ בימי מלחמת-העולם השנייה (שיעורם מועט בהרבה,

יחסית לתצלומים שנעשו במהלך מלחמת-העולם הראשונה). אפשר לאתר אותם בעזרת הכרטסת הממוינת לפי הזירות ולפי יחידות הצבא.

בארכיון נמצאים גם שני סרטים שצולמו בארץ במלחמת-העולם הראשונה על-ידי פ' הארלי. סרט אחד צולם מהאוויר ממטוס אוסטרלי שהמריא משדה-התעופה מג'דל. הסרט השני מתאר שחזור של קרבות שהתחוללו בארץ בשנים 1917-1918, והשתתפו בהם חיילים אוסטרליים. כן נמצאים בארכיון כמה סרטי עידוד ויומני-קולנוע מתקופת מלחמת-העולם השנייה, הנוגעים לארץ-ישראל וסביבתה.

במדור נמצאים גם כמה צילומים צבעוניים שצולמו בארץ, בשיטת 'פינלי', על-ידי הצלם הארלי, שעשה בארץ משלהי דצמבר 1917 ועד מארס 1918.³

ב. מדור דברי הדפוס: ייחודו של מדור זה בספרות אוסטרלית רשמית, ספרי זכרונות, כתבי-עת ומיגוון של פרסומים, שיצאו לאור במהלך המלחמות ובשנים שלאחריהן. בין הפרסומים האוסטרליים יש חומר רב על ארץ-ישראל, שאינו מוכר בספריות שלנו, ובכלל זה פרסומים על היחידות האוסטרליות ששירתו בארץ ובארצות השכנות, כגון חיל-הרגלים הרכוב, חיל-האוויר, חיל-ההנדסה וחיל-הרפואה. באוספים המיוחדים שבמדור זה יש שפע של חומר הנוגע לארץ-ישראל, וכן זוטות כגלויות, קריקטורות ועלונים ובנוסף – אוסף חשוב ונכבד של מפות ארץ-ישראל, סיני, סוריה ולבנון. אוסף המפות ממוין לפי מדינות ולפי המלחמות, ומפות ארץ-ישראל נמצאות בקבוצת מלחמת-העולם הראשונה ובקבוצת מלחמת-העולם השנייה. באוסף ישנן מפות שאינן מוכרות לנו, כגון סדרות של מפות בקנה-מידה 1:20,000 ומפות מיוחדות שהוכנו במלחמת-העולם הראשונה. כן כולל האוסף מפות מתקופת מלחמת-העולם השנייה, ובהן מפות אמנותיות שצוירו על-ידי חייל-אמן ומפות מבצעיות שהוכנו לקראת הפלישה לסוריה בשנת 1941 ולאחריה. מפות אלה אפשר למצוא גם בתיקי יחידת המודדים האוסטרלית ששירתה אז בארץ. בקבוצת האוספים המיוחדים נמצא גם אוסף לא גדול של תצלומי-אוויר, ולמרבה הפלא רוב התצלומים אינם של הטייסת האוסטרלית ששירתה בארץ במלחמת-העולם הראשונה, אלא של טייסות בריטיות אחרות.

הקטלוג המלא של מפות מלחמת-העולם הראשונה במוזיאון זה צולם וגם הוא הובא לישראל. הקטלוג מפורט מאוד, והוא כולל רשימות ומפתחות.

ג. מדור כתובים: מדור זה הוא לב לבו של הארכיון. הוא כולל את יומני המבצעים של היחידות האוסטרליות, מסמכים רשמיים, מסמכים לא ממשלתיים וכתבי-יד. כן כולל המדור גם שפע חומר פרטי שהופקד או נתרם לארכיון על-ידי אנשי צבא, קרובי משפחה ואנשים פרטיים, שצברו מסמכים, תמונות ומזכרות עד שנואשו מלשמור אותם לעצמם. מסמכי הצבא ממופתחים במפתח נושאי. כך למשל אפשר לאתר את יומני המבצעים של היחידות שפעלו בארץ במלחמת-העולם הראשונה בסדרה AWM 4, ואת מסמכי היחידות שפעלו בארץ במלחמת-העולם השנייה אפשר לאתר בסדרה AWM 54. המפתח המלא של סדרת AWM גם הוא צולם והובא לכאן.

3 שיטת Finlay, אשר הומצאה ב-1906 על-ידי קלייר פינלי להפקת צילום צבעוני על-ידי הצמדת שני לוחות צילום מזכוכית המוצמדים זה לזה. לוח אחד קולט שחור-לבן ושני רגיש לשלושת צבעי היסוד אדום, צהוב וכחול. מבחר תצלומים מאוסף זה נמסר כמתנת הארכיון האוסטרלי למחלקה לגיאוגרפיה של האוניברסיטה העברית ואף הוצג בקיץ 1989 באולמות הכניסה של תיאטרון ירושלים.



לווייה בירושלים,
מצילומו היחידות
האוסטרליות בארץ-
ישראל (1918)

ההפקדות הפרטיות מפותחות במפתח DRL. כדי להגיע למידע המצוי בסדרה זו יש לזהות שמות של אנשים הקשורים בפעילות צבאית, אשר הם או יורשיהם הפקידו חומר בארכיון. בדרך זאת מצאתי חומר הנוגע לטייסים אוסטרליים שפעלו בארץ; תעודת בר-מצווה, שהעניקו שבויים אוסטרליים בשבי היפני לחברם היהודי, במועד שבו עלה בנו לתורה במלבורן (וכן גם את מאמרו של המחבר על תצלומי-האוויר בארץ במלחמת-העולם הראשונה, שפורסם ב'קתדרה' 7).

כתבי-יד המתארים פעילויות ואירועים צבאיים מכונסים בסדרה הנושאת את הקוד MSS, ואפשר להגיע אליה דרך מפתח DRL, או על-ידי הצלבת מידע במפתח הנושאי.

הארכיון הוא מקור מידע ראשוני על החיילים האוסטרליים, לוח הצבותיהם, מועדי הענקת הדרגות או העיטורים והציונים-לשבח — פרטים רשמיים שאין בחשיפתם משום חדירה לתיקים אישיים. כך יכולתי להתחקות אחרי החייל האוסטרלי גיימס נלסון סטאבס (Stubbs) שנשאר בארץ בתום מלחמת-העולם הראשונה והיה למנהל מחלקת הקרקעות בממשלת ארץ-ישראל. חומר נוסף הנוגע לארץ-ישראל נמצא במחלקות שונות של המוזיאון, כמזכרות משדות-הקרב, חלקי ציוד ומוצגים שונים. במחלקת האומנות, למשל, שמורות תמונות שצוירו בארץ על-ידי החיילים האמנים למברט (G.W. Lambert), קולסון (O.H. Coulson), ורשם הפנורמות יואיט (W. Otto Hewett). ציוריהם המרהיבים מאיירים את ספרי מלחמת-העולם הראשונה המוכרים לנו וכן ספרים אחרים.

מפעל השמנים של משפחת חסונה בלוד

איתן איילון

פרופ' אמנון כהן גילה לאחרונה בית-מלאכה לייצור סבון, שפעל בירושלים בתקופה העות'מאנית.¹ ממדיו, צורתו ושיטת בנייתו דומים מאוד לאלו של מבנה אחר, המצוי בשוליים המזרחיים של לוד, ואשר בו הקימה בזמנו משפחת חסונה מפעל שמנים מרשים.² המבנה נטוש כיום ומזוהה ומיתקניו מחלידים ומתפוררים.

המבנה

הבניין, שמידותיו החיצוניות כ-25 × 20 מטר, בנוי היטב, קירותיו עבים וגגו בנוי קמרונות צלב הנישאים על אומנות רבועות מוצקות. הקירות ובסיסי האומנות בנויים ממילוי של אבנים וטיט (דָּבֶשׁ), ומצופים אבני גזית וטיח. הקמרונות בנויים מאבני גוויל, הסדרות לאורך פינות האומנות בצורת שידרת דג, ומחוזקות בקשתות מאבני גזית, המחברות בין כל זוג אומנות. הרצפות מכוסות כיום בעפר. דלתות המבנה עשויות ברזל, וחלונותיו מסורגים. כיום ניתן למנות במכלול זה, שחלקים ממנו מאוחרים לבניין המקורי, עשרה חדרים, שמידותיהם כ-5 × 5 מטר, שני אולמות בגודל כפול ושלושה חדרים קטנים יותר. במקור היו למבנה לפחות שלוש כניסות, אחת מצפון ושתיים מדרום, ואולי דלת נוספת ממזרח, דבר שאפשר לתפעל את המיתקנים השונים במקביל ללא הפרעה. כיום נכנסים למכלול בפתח שנפער בקיר חדר הכבישה אשר באגף הצפוני. למבנה היתה קומה שנייה, שנהרסה ברעידת האדמה של שנת 1927. גרם מדרגות הצמוד לקיר המזרחי של הבניין, מבחוץ, שימש לעלייה לקומה זו, וכיום הוא משמש לעלייה לגג השטוח של הקומה הראשונה. ממזרח למבנה מצויה חצר מוקפת בחומה, ובה קבר קדוש למוסלמים.

1 א' כהן, 'בית-מלאכה לייצור סבון בירושלים העות'מאנית', קתדרה, 52 (תשמ"ט), עמ' 120-124.
2 המפעל תועד ונחקר בשנת 1986 במסגרת סקר של בתי-בד, המתבצע על-ידי מרכז 'אדם ועמלו' במוזיאון ארץ-ישראל, תל-אביב. מרדכי מגידון הביאנו למפעל והפגיש אותנו עם בני משפחת חסונה, מהם למדנו על תולדותיו של המפעל ואופן תפעולו. המפה והתוכנית שורטטו על-ידי אראל גלבע ויוסף קפליאן, והצילומים בוצעו על-ידי גרגורי ויניצקי. תודתי נתונה לכולם. תוכנית חלקית וצילומים אחרים פורסמו במהדורה המורחבת של החוברת: ש' אביצור, בית הכר המסורתי (ספריית אדם ועמלו, 6), תל-אביב תשמ"ז, עמ' 52-55.